

על בגידה ונאמנות

חיים באר, אל מקום שהרוח הולך, הוצאת עם עובד, תש"ע 2010, 452 עמ'.

נורית גוברין

ולָזַר. גילוי כוחה של האהבה. תהליך השתנות כזה עובר גם על הקורא. אולי אין זה מקרה, שצירוף קרוב מופיע גם בהכנסת כלה של עגנון. וכך נכתב שם בפרק התשעה-עשר שכותרתו: "נכבדות ידובר בו": "אל תצפה שנעשה לו נס על ידי רבי יודיל שנתייבשה דעתו עליו. אלא היפוך הדברים, נס גדול נעשה לרבי יודיל שלא נתייבשה דעתו של מעשיל, שאילו נשתַפָּה היה רבי יודיל צריך ליטול את רגליו ולברוח, שהיה מתפרסם שרבי יודיל אינו רבי יודיל והשידוך שידוך טעות."

חיים באר סיפר לי שרצה לקרוא לספר "היפוך הלב", אבל בסופו של דבר לא כך קרה וגם הצירוף עצמו אינו מופיע בספר. לדעתי, "היפוך הלב" הוא הנושא המרכזי של הספר. למעשה, זהו "ספר מתהפך", על משקל המונח: "השיר המתהפך", שטבע מנחם פרי, בקריאתו את שירי ביאליק. כל גיבורי הספר עוברים תהליך של השתנות מתחילת הספר לסיומו. כל אחד נכנס למסע איש אחד ויוצא ממנו איש אחר. כהכללה אפשר לומר שזהו תהליך של היפתחות, התרככות, הבנה לְשׁוֹנָה

פרופ' נורית גוברין היא פרופסור (אמריטוס) בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב.

אחד, משועשע משהו, מהביקורת בנוסח המשכילי על הווי החסידות והצדיקים, שסברתי תחילה שהספר ממשיך אותה. עד מהרה השתנה הרושם. התהפך לבי. מצאתי את עצמי עוברת מתחושה של לגלוג, ביקורת ומעין התנשאות על עולמם של הצדיק וחסידיו, לתחושה של הבנה והזדהות, עד כדי אמפתיה גדולה עמו ועם עולמו שהתהפך. התעצבתי על הגורל המר הצפוי לו, גורל שנרמז כבר בפרק ה-12 של הספר, שהוא הולך בדרך ללא מוצא. גאולתו באמצעות האהבה היא גם כיליונו. אהבת האמת שמצא היא זו המביאה עליו את סופו. הרושם המשועשע בהתחלה, התהפך לתחושה של חיפוש אחר טעם החיים ומהותם: "שאלתי אותו איך היה חי את חייו אילו אפשרו לו לחיות אותם מחדש" – שאלה הנשאר ללא תשובה בספר. הפרק ה-12 הוא פרק ההיפוך. נמנו בו אחת לאחת האפשרויות השונות העומדות בפני הצדיק, יעקב יצחק, לאחר שהתאהב בסֶלֶנָה האנגליה, היא סלה, בפיו. הוא חש ש"רק דבר אחד היה חי לעד וקיים לנצח – הנשיקה שהיא נשיקתה בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד". בשעה זו ש"נפל ברשתה של האהבה" וחש אותה כאהבה שמימית־אלוהים: "מגע שפתיה בשפתיו כחושך על

הכנסת כלה הוא אחד ממקורות ההשראה של אל מקום שהרוח הולך, והשפעתו עליו היא נושא למחקר מרתק מיוחד, לא רק במוצאו של גיבור הספר, הצדיק יעקב יצחק, מסעו עם בן־לווייתו, אלא בין השאר גם באותו שילוב מרתק של "סיפורי מעשיות" במהלך העלילה, ותרומתם לקידומה ולהעמקה במשמעותה.

מלגלוג להזדהות

מקורות ההשראה וההשפעה הקודמים הם ספרי המסעות, בעיקר ספרי המסעות בשניים: דון קישוט, של סרוונטס; מסעות בנימין מטודלה, הוא בנימין הראשון, איש המאה ה-12; מסעות בנימין השני, הוא ישראל יוסף בנימין (שנת 1878) וכמובן, מסעות בנימין השלישי של מנדלי מו"ס, שמובאה ממנו משמשת כמוטו לספר.

עוד יש להעיר, שיהודה עמיחי השתמש בדימוי הידוע של מסעות בנימין מטודלה כדי לטוות את קורות חייו, כעדותה של בתו: "יש לאבא שלי פואמה ארוכה הנקראת 'מסעות בנימין מטודלה', שזה בעצם סיפור החיים של אבי."⁽¹⁾

לא רק לב אחד מתהפך בספר זה, אלא לבבות של קוראים רבים. התחלתי את הקריאה עם רושם

באומרו: "כבר לימדתי את עצמי למות"; וכן: "צריך ללמוד הרבה כדי לדעת למות." המילים המנחות הן: "למות" ו"לדעת", שהן שתי המילים המנחות של הספר.

ככל שהקורא מתקדם בקריאת הספר, מתהפך בו לבו. הקורא עובר תהליך של שינוי ביחס לגיבור הספר: מריחוק והסתייגות, לעג וביקורת, הוא משתנה לקרבה, להזדהות ולאמפתיה. יותר ויותר לומד הקורא להבין ואף לאהוב את האדם, המתגלה מעבר לדמות הצדיק, את הבשר ודם שבו, את מי שכמה לאהבה אמיתית של אישה, אהבה שלא זכה לה בחיי נישואיו. הצדיק מתגלה כמעין "תינוק שנשבה", שהתגלגל לחצר האדמו"רות, במקרה, בשל אחיו שהדיח אותו בארצות-הברית, והסובבים אותו שבנו סביבו בבני-ברק את החצר של "צנתר הזהב", על כל "השטיקים" של "חצר" מסוג זה.

האם יש בספר יותר משמץ של פאתוס רומנטי?! כפי שכתב אחד המבקרים.⁽²⁾ אין ספק שיש! אבל דווקא סיפור אהבה רומנטי זה, במקום בלתי צפוי, אצל מי שהכי פחות מצפים ממנו שיילכד ברשת האהבה – הוא אחד מסודות כוחו של ספר זה. בד בבד זהו סיפור אהבה רומנטי, שאינו נעדר הומור ואירוניה. משולבים בו יחד התמימות של הגיבור והאירוניה של הקורא; הרומנטיקה של הגיבור

פני תהום וכרוח המרחפת על פני המים וגופה הנכרך על גופו ככרובים המעורים זה בזה וחיבתם כחיבת המקום לישראל" – הבין שאין לו סיכוי להמשיך בחייו ושכל הדרכים סתומות. הוא רואה "בעיני רוחו תרחישים לעתיד ומיד אחר כך ממחר למחותם". בראשון – הוא "נותן גט פיטורין לגולדי" ונושא את סֶלֶנָה המתגיירת למענו; בשני – הוא בורח "אל עירה ואל מולדתה של חמדת לכו", "מקצץ בנטיעות פאותיו, וחי עמה בשובה ונחת כאחד האדם"; בשלישי – הוא "ממשיך את חיו כקודם" אבל "בצד כל אלה פוקד את נווה של השולמית שלו בכל נסיעה שלו לחו"ל". אבל כששקל "כל אחד מן התרחישים [...] באמת התבונה", הבין שאף אחד מהם אינו בר-ביצוע. מה גם ש"שכח לכלול את סֶלֶנָה ואת רצונותיה ואת צרכיה בחישוביו". כאן כבר נרמז סופו הטרגי של הגיבור: "ובסוף יבוא העונש."

אהבה עם הומור ואירוניה

למעשה, היפוך זה נרמז כבר קודם, בתיאור מתוך ספרו של אליעזר שטיינמן, על "אגדת היהודי" שלימד את עצמו למות: ה"שינוי [ה]דק מן הדק, שהתחולל בצדיק עת התגברה בו תודעת מותו הקרב ובא";

האישה, ועל כך עליו לשלם: מוסיף דעת – מוסיף מכאוב. הוא מגורש לא רק מגן-העדן, אלא בעיקר מעולם החיים.

התרבות הטיבטית והיהדות

היפוכים נוספים הם מנת חלקם גם של גיבורי הספר האחרים, אם כי דרמטיים פחות. כך שמחה'לה, "איש סודו ופטרונו הפיננסי" של הצדיק, הוא שמחה דנציגר, הסנשו פנשה שלו, המלווה המסור, המממן את המסע, מכספי יהלומי-הדמים שהוא סוחר בהם. הוא חש שמהו חסר בעולמו העשיר והלא-מוסרי, ודבק בצדיק, כדי שידבק בו משהו מן הרוחניות שלו.

גם הוא משתנה מראשית המסע לסופו. תחילה הוא מעריץ נלהב, תמים וטוטאלי; בשלב הבא, הוא מבין, שהוא עד למעשים, שאולי אינם עולים בקנה אחד עם המוסר המקובל, ומתחיל לבקר את הצדיק; אבל בשלב השלישי, הוא חש, שהוא עד להתרחשות בלתי רגילה, שהיא מנת חלקו של הצדיק שלו, שאמנם אינה מתיישבת עם המוסר המקובל. לכאורה "חטא" הצדיק שלו, אבל למעשה, הוא מוצא את עצמו מסכים עם דבריה של סְלֵנָה, "שיש דברים שהם מעבר לבינת אנוש".

עם הסרקאזם של הקורא. גם זה אחד ממאפייני הכתיבה ה"עגנונית" של חיים באר. קולות אלה משתלבים יחד למוזיקה רבת-קולות המאפיינת את סגנונו של הספר.

לבו של הקורא מתהפך, במהלך הקריאה, בעקבות התמורה שחלה בגיבור המרכזי, בצדיק, הוא יעקב יצחק הלוי הורוביץ, הוא האדמו"ר מאוסטילה – בני-ברק, שפרשת ייחוסו מפורטת בספר וחוזרת לא מעט, הוא "הצנתר האלוקי", "או בפי המוני העם: 'המצנתר האלוקי', או בפי המשב"ק שלו, רב חנוך-העניך ראדושיץ, "צנתרא דדהבא", כלומר: "צנתר הזהב". ראשי תיבות: "המשמש בקודש", כהגדרת תפקידו של מי שמשווק אותו להמונים. יעקב יצחק היה "איש בעל אינטליגנציה רגשית גבוהה", שחיו "נעור" "כמטוטלת בין שני אבותיו הקדמונים" ושני שמותיו, יעקב יצחק, מעידים "על הזהות הכפולה המתעתעת" שלו.

ההיפוך שהוא עובר בספר, הוא רב-תהפוכות, איטי-צפוי-לא-צפוי כאחד. מדמות מיסטית, חולמת חלומות, מחפשת ומתלבטת, כלואה בסבך הקורים המקיפים אותו בחיי נישואיו, במשפחתו ובחצרו, הוא מתהפך, לאדם מאוהב. גבר אוהב אישה. הוא מגלה את אהבה האישה על כל פניה: זו שיש בה שיתוף רוחני וזו של הגוף. הוא לומד לדעת את

של הד"ר סְלֶנָה בְּרַנְרֵד, החוקרת הצעירה, מושא אהבתו של הצדיק, ושל אוסקר פלורין, מורה־הדרך שלהם, בעקבות מסעם המשותף עם הצדיק, התבוננותם במעשיו, הקשבתם לדבריו, והיכרותם עם אישיותו.

יש בספר גם היפוך רעיוני, קירוב לבבות והבנה לזר ולשוֹנָה. מסתבר, שהתרבות הטיבטית על אמונותיה, טקסיה ומנהגיה, אינה כה זרה ושונה מתפיסות שונות המתקיימות ביהדות. כשמתבוננים מקרוב ב"עבודת האלילים" של הטיבטים ובמה שמתרחש במקדשיהם, מתגלה דווקא הדמיון ליהדות. בנוסף לכך, ההשוואה בין ההיסטוריה של העם הטיבטי לבין ההיסטוריה של העם היהודי, מגלה קווי דמיון רבים בין שני עמים נרדפים.⁽³⁾

סיפור מסע אל תוך הנפש

כל סיפור מסע הוא בראש ובראשונה סיפור מסע אישי אל תוך הנפש. יותר משהוא מסע גאוגרפי הוא מסע נפשי. גיבורי ספרי המסע בראשית מסעם, עוברים שינוי ותמורה בסיומו. הגיבור המתחיל את המסע אינו דומה לזה שסיים אותו. הדרך היא החשובה: "כִּי תֵצֵא בְּדֶרֶךְ אֶל אֵיתָקָה / שְׂאֵל כִּי תֵאָרֵךְ

בשעה שהצדיק נמצא במצב אנוש בבית החולים, שממנו לא יקום עוד, מתגלה גם בו האדם שמאחורי הסוחר ומאחורי המעריץ התמים. הוא מתקרב לְסֶלֶנָה, שתחילה הסתייג ממנה וקרא לה "הנקבה", נפתח לפניה ומתאר "באוזניה את ילדותו, שכמו ילדותה שלה היתה רבת־מכאובים". במיוחד נוגע ללב סיפורו כיצד ניצלו אביו וסבו בבוכנוואלד, "משום שהיו שרברבים מומחים". זהו מימוש מזויע למדי של המושג: "גאולה דרך הביבים".

השתנותו נעשתה בעיקר באמצעות מבטה של סְלֶנָה: "סְלֶנָה, שכל ימי מסעם ברמה הטיבטית לא הצליחה לעמוד על טיבו של האיש הסתום הזה, שתום וגסות נאבקים בו, ושעתה רחשה לו מידה לא מעטה של אמפתיה, שאלה אותו איזה מקום תופס שֶרְפִים בלבו." שֶרְפִים הוא השם שְסֶלֶנָה קוראת לצדיק, כשם שהוא קורא לה: סלה.

ותשובתו של שמחה'לה: "הוא בשבילי תחליף לָאָב שבעצם לא היה לי מעולם." בסופו של דבר, הוא מודה ש"הבחירה שלו בכ היתה נכונה. אהבת אמת שוררת ביניכם". כאקט של פרידה, הוא מעניק לה את שעון הזהב של הצדיק, ועונד אותו על פרק ידה.

מפאת קוצר היריעה, לא הוזכרו כאן היפוכי־הלב שהם מנת חלקם

לגזול ממנו את אנושיותו, את כוח יצירתו ואת חלומותיו. אלה חיים של בדידות ושקר, שהצדיק מנסה להיחלץ מהם. הוא נוסע בעקבות חלומותיו, משונים ומופרכים ככל שיהיו, ועוד קודם הוא מעלה אותם על הכתב "במעין 'מגילת סתרים', שאת כתיבתה התחיל כבר במוצאי יום הכיפורים" (77).

ככל שסופר מרחיק יותר את עדותו, כך גובר ה"חשד" בלב הקורא המיומן שהוא בא לומר משהו אישי עד מאוד, שאינו יכול ואינו רוצה לומר אותו ישירות. ככל שההסוואה גדולה יותר, כך גובר הרצון אצל הקורא להסירה ולגלות את המסתתר מאחוריה.

יש בצדיק לא מעט מדמותו של הסופר. יש בצדיק לא מעט מדמותו של הסופר חיים באר. אין מנוס מן ההרגשה שהסופר חיים באר מתגלגל בדמות הצדיק. הצדיק החולם והמחפש. הצדיק הכותב את חלומותיו, על דרך ההסוואה הכבדה. המספר הוא הצדיק המבקש "לחשוף מן הסיפורים, התמימים כביכול, את מה שהובלע בהם – כיצד מתגלגלת אהבת אמת לשנאת עולם, כמה רבה יכולה להיות עוגמת הנפש שבעל ואישה יכולים להסב זה לזה בחיי נישואיהם שלא עלו יפה, ומה מידת כוחה ההרס של הקנאה שאין מציבים לה גבולות"⁽⁴⁾.

דְרָכָךְ מֵאֵד / מְלֵאָה בְּהִרְפֵּתְקוֹת,
מְלֵאָה בְּדַעַת, "כתב המשורר היווני קוואפיס (תרגום יורם ברונובסקי) בשירו הנודע והמצוטט "אֵיתָקָה".

אל מקום שהרוח הולך הוא ספר מסע המתהפך לנגד עיני הקורא בכמה וכמה רבדים: מסיפור מסע מסתורי, זר ובלתי מובן, לסיפור מסע של חיפוש אחר האהבה; ממסע של גאולת הרבים, למסע של גאולה אישית המביאה על הגיבור את סופו. הגאולה הרוחנית והאישית מתגלגלת במוות, כשמגיעים אליה. תחילתו של המסע בחיים של אי-אהבה וסופו במציאת אהבת-אמת של אישה; מחיים ראוותניים-חיצוניים שנכפו על הגיבור, לגילוי החיים האמיתיים, שאינו יכול לחיות אותם. מסע החיפוש מסתיים במימוש שהוא גם אובדנו. גילוי האהבה, אינו מאפשר לגיבור להמשיך את חייו הקודמים בכל דרך שהיא.

זהו ספר שבו הגשמת הציפיות מביאה על הגיבור את אובדנו. מימוש החלום הוא גם סופו של הגיבור. אבל בעיקר זהו ספר של חיפוש. מי שחי בתוך ארמון-"חצר" שהוא כלוב-של-זהב, חיים שהם, כביכול, שלמים, מלאים, מרווחים, ללא דאגות פרנסה, מקובל על הרבים ונערץ עליהם, מואס בחיים אלה, שהם עליו לטורח ומאיימים

נוכחות "היצ'קוקית"

מריאיון זה למדתי שחיים באר כמעט והתאהב, אבל היה מוקף שומרים שלא נתנו לו; או: אולי הספר מבטא את מה שרצה שיקרה ולא קרה. הסופר חיים באר, נוכח בספר באותו אופן שבו נוכח היצ'קוק בסרטיו. כדמות צדדית: כטייל, בעל הכובע הטקסני, באמצע הספר, ובסופו כסופר המחפש נושא לכתובה. תחילה כשעשוע, כמהתלה, המתבררת

בהמשך כרצינית עד מאוד. כשהצדיק ופמלייתו מטפסים למזר, כש"הדרך ארוכה, תלולה", הם נפגשים עם קבוצת מטיילים ישראלים שאחד מהם, "שמנמן" "במגבעת בוקרים טקסנית", מזהה אותו: "זה 'הצנתר האלוהי'"; "הוא לא היפי, אני מוכן להישבע לך שהוא אדמו"ר ידוע מבני-ברק שהתפרסם פְתִישׁוּבָה האשכנזית ל'רנטגן' ול'סי-טי' המרוקאים". וחברו: "אתה סובל מבלבול גבהים, [...]. היית מת לפגוש פה, בטיבט, פחות משבועיים לפני ראש השנה, אדמו"ר שיושב על אבן אחת עם חתיכה שצעירה ממנו בעשרים שנה." ו"בעל המגבעת" בשלו: "הייתי בבית המדרש שלו בבני-ברק כמה פעמים, בפעם האחרונה זה היה בשבועות, הוא דרש דרשה על הלווייתן ושור הבר שלא היתה מביישת אפילו את המגיד מדובנא."

הצדיק מצליח לתעתע בשני הישראלים ומדבר אליהם באנטיפתיה, "בעגה

בריאיון עם מיה סלע (גלריה. הארץ, 20.8.2010), הסגיר חיים באר עצמו את היותו גיבור הספר, או לפחות את הקרבה הגדולה בינו לבין הצדיק, או היותו גלגולו של הצדיק. עדותו זו מחזקת מאוד את התחושה העולה מקריאת הספר עצמו:

אני יכול להבין בגידה של אישה נאמנה שנקלעת למקום אחר, לקפסולה של זמן אחר. הנאמנויות לא מתפוגגות, אבל הן שייכות לטריטוריה אחרת. למזלי, או למורת רוחי, לא היה לי רומן בנסיעה הזאת כי היו לי שני שומרי ראש. הוא צוחק. אבל הבנתי שזה מקום שיכולים לקרות לך בו דברים.

ובהמשך הוא שואל:

האם יכול להתחולל אצל אדם מבוגר "היפוך הלב". נניח אנשים כמוני או בני דורך, יש להם בן זוג אחד, ואם זה לא מסתדר אז הם מחליפים בן זוג, זה לא ממש היפוך הלב. אבל לקחת אדם כל כך מרובע כמו האדמו"ר הזה, האנשים הכי מרובעים, שיש להם הכי הרבה מה להפסיד, זה האדמו"רים, הרבנים. זה עניין אותי, לא רומן כסוג של ניאוף, אלא כסוג של מעשה דתי. האהבה שיש לו עם סְלֵנָה היא עניין דתי, הוא מממש את הווייתו כאדם באופן הכי מלא.

מציגה את עצמה, ומזהה אותו: "אתה חבשת אז מגבעת בוקרים טקסנית". לשאלתה: "מה אדם כמוך מחפש כאן? אתה נראה בשטעטל הזה זר לא פחות ממני," הוא משיב: "אני בא לבני־ברק לעתים מזומנות לקנות ספרים שאין להשיגם במקומות אחרים," וכן "שהוא צריך לספרים האלה כמרצה לספרות באחת האוניברסיטאות". הוא מצלם לבקשתה את "ארון־התצוגה" עם המזכרות והמסמכים של האדמו"ר ומציע ללוותה לבית הקברות. בהמשך הוא מתאר פרטים ריאליים מחייו, על ההזמנה לאוניברסיטת טקסס שבאוסטין, ועל הרומן שהוא מתעתד לכתוב: "יש לי כמה התחלות, אבל אני עדיין לא סגור על משהו ספציפי." סְלֶנָה היא זו שמציעה לו לכתוב "על הנסיעה של שֹרְפִים לטיבט [...] בוודאי לא היה מקרה כזה בהיסטוריה הארוכה של החסידות, שצדיק קם יום אחד ועזב את עירו ואת חצרו ואת בני ביתו ונסע לחפש יקים מְעַבֵר להרי חושך". הסופר חובש את "מגבעת הבוקרים הטקסנית שלו" וסְלֶנָה ממשיכה לשכנע אותו לכתוב את הספר. לדעתה, "גם דנציגר ישתף אתו פעולה, אבל ללא ספק יתנה זאת בתנאי שהמידע שימסור לו יובלע בין השיטין". מפתח נוסף שנותן חיים באר לקוראיו, כדי להבין את הספר לעומקו, חבוי ב"אחרון הסיפורים

אירית שלמד מעוזרת־הבית של ילדותו, התיז לעברו בארסיות כפריו הבשל של ירוקת החמור היורק את רירו כשדורכים עליו", וגורם ל"בעל המגבעת הטקסנית", "הקאובוי הישראלי", להתנצל.

הוראות כיצד לכתוב ספר

פגישה זו, ככל הפגישות בספרות, אינה מקרית אלא גורלית ומהותית. לאחר פטירתו של האדמו"ר, בעיצומו של מאבק הירושה המכוער, מגיעה סְלֶנָה ל"כינוס מדעי על בעלי חיים הנתונים בסכנת הכחדה באוניברסיטת תל־אביב". כשהיא מגיעה לבני־ברק, ואינה מצליחה "לראות במו עיניה את המקום שחי בו ובו הקים את חצרו", היא פוגשת "אדם בג'ינס, בחולצה משובצת ובמעיל־רוח חסר שרוולים, יוצא מחנות ספרים ומעיין בספר שרכש זה עתה". לאחר ששמע את בקשתה הוא מציע לה ללוות אותו ל"חסידות אסטילה", ומספר לה "שהרבי הגדול שלהם נפצע קשה לפני כארבעה חודשים באיזו נסיעה מסתורית לטיבט ומאז לא הצליח להתאושש עד למותו בחג הסוכות". וכן הוא מגלה לה "לפי תומו, 'במקרה הייתי גם אני בטיבט באמצע ספטמבר, בדיוק בזמן שהיה הוא שם'". סְלֶנָה מתוודעת אליו,

מפיו של דב סדן, "סיפור נדוש והוא כבר חזר עליו אין-ספור פעמים", אבל מכיוון שלטיבט לא הגיע, הוא מספר אותו באוזני הנזיר, מארחו. זהו סיפור מוטיב "הציפור הכחולה". הסיפור הוא על "אדם אחד מן העיר קרקוב שבפולין שחלם כמה פעמים חלום ובחלומו אמרו לו שעליו לקום ולנסוע לפראג, כי שם מתחת לגשר שעל יד ארמון המלך טמון אוצר גדול". בסופו של הסיפור מתברר לו "כי האוצר לא כאן, מתחת לגשר, אלא בביתו. חזר האיש לביתו וחפר מתחת לתנור ומצא את האוצר". והמסקנה: "אבל כדי למצוא את האוצר בבית חייבים, לעתים, לנסוע קודם לכן אל המרחקים."

שזכתה סְלֶנָה לשמוע מפיו של הצדיק". בסיפור זה, טמונות הוראות במאי-סופר נוספות, כיצד יש לכתוב ספר. זהו מוסר ההשכל הנלמד מן הסיפור על החייט היהודי, כשהתנאי הוא "שפלות רוח": "שתפרום מה שתפרת בגאות תחזור ותתפור בשפלות, ואז יישא חן הבגד בעיני רואיו"⁽⁵⁾.

האם זה ספר שסיומו פסימי או אופטימי? – זהו ספר עם סוף פתוח, הנוטה לפסימיות, שהסופר עצמו מעיד עליו לקראת סיומו: "פעמים רבות חשוב ההקשר לא פחות מהסיפור עצמו."

אני מבקשת לסיים בסיפור ששיקע חיים באר בספר, ששינינו שמענו אותו

הערות:

1. בעז ערפלי, הפרחים והאגרטל – שירת עמיחי: מבנה, משמעות, פואטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז, עמ' 161–164. ותודה לאבנר הולצמן על מראה המקום. יונתן אסתרקין: "סיפורי אבי. בתו של יהודה עמיחי, עמנואלה, תעלה הערב מופע המוקדש ליצירתו של אביה", מעריב, תרבות, 13.9.2010, עמ' 11.
2. עמרי הרצוג: "אל מקום שהרוח הולך", הארץ ספרים, כ"ב באלול תש"ע (1.9.2010).
3. כשהייתי בסין, באוניברסיטת ננג'ינג, שמעתי הרצאה של הרב עדין שטיינזלץ, על הדמיון המרתק בין היהדות לבין רעיונותיו של קונפוציוס.
4. רעיון זה שמעתי גם מפי אבנר הולצמן, בשעה שכתבתי את דבריי אלה.
5. הערות ארס-פואטיות רבות מפוזרות לאורך כל הספר. החשובה שביניהן היא זו המזכירה פעמים אחדות את ספרו של מרטין בובר, גוג ומגוג (1941) (352 ועוד). בספר זה, עיסוק בשתי הדרכים השונות לגאולה העתידית ולבוא המשיח. השוואה בין שני הספרים, חשובה מאוד, ומחכה לכנס חוקרים מיוחד בנושא זה. הספר הופיע מחדש בההדרתו של דב אלבוים ובתוספת הערותיו, עם אחרית דבר של אפרים מאיר, בהוצאת ידיעות ספרים, 2007.

